

Taberî Tefsirinde ‘*fî Kelâmi'l-Arab*’ Neye Tekabül Eder?*

Ayşe Uzun | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>
auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | <https://ror.org/05ryem72>
 İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Öz

Taberî, Kur’ân âyetlerini tefsir ederken Arap dilini kaynak olarak kullanmıştır. Bu kaynağa yapılan referansın kavramsallaştırılmış hali, “*fî kelâmi'l-Arab*” (Arapların dil kullanımı) ifadesidir. Müfessir, tefsirinde 304 defa *fî kelâmi'l-Arab* ibaresine yer vermiştir. Bu yazının amacı, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirde Taberî'nin “*fî kelâmi'l-Arab*” ibaresiyle neyi kastettiğini ortaya koymaktır. Taberî öncesi süreçte “*fî kelâmi'l-Arab*” kullanımlarını incelediğimizde, bunun sınırlı sayıda olduğu ve söz konusu ibarenin kavramsallaştırmasını yapanın Taberî olduğu ortaya çıkmaktadır. Taberî'nin “*fî kelâmi'l-Arab*” kalıbını zikrettiği kısımlarda bağlam incelemesi yapıldığında öne çıkan tematik vurgular şöyle sıralanabilir: Salt kelime-lafız tahlili yapmak suretiyle leksikolojik bilgi vermek, kelime tahlilini şiirle desteklemek, muhtelif görüşleri ve rivâyetleri zikrettikten sonra Taberî'nin nezdinde en sahih ve en muteber kabul edilen görüşü değerlendirme pasajı, kıraat meseleleri, Kûfe ve Basra dil okullarıyla alakalı mukayeseler, lehçe bilgisi. Bu tematik vurguların yanı sıra Taberî'nin söz konusu kalıp ifadeyi kullandığı pasajlarda öne çıkan isimler ve üslup da bu çalışmada dikkate alınmıştır. Üslupla kastedilen, söz konusu ibarenin kullanıldığı yerde zikredilen derecelendirme ifadesidir. Onun “*fî kelâmi'l-Arab*” ifadesine yer verdiği kısımlarda İbn Abbas, Mücâhid, Katâde ve İbn Zeyd'e yer verdiği görülmektedir. Taberî tefsirinde bir kaynak soruşturması olarak değerlendirilebilecek bu araştırma, müfessirin “*fî kelâmi'l-Arab*” zikrettiği pek çok yerde Arap şiirinden iktibasta bulunduğunu ortaya koymaktadır. Müfessirin “*fî kelâmi'l-Arab*”ı zikrettiği yerlerin üçte birinde Arap şiirine müracaat ettiği tespit edilmiştir. Bu şiirlerin incelemesi yapıldığında, hicrî ikinci asrı kapsayan döneme ait veriler olduğu görülür. Taberî tefsirinde “*fî kelâmi'l-Arab*” ile kastedilenin, büyük oranda yazılı literatüre tekabül ettiği söylenebilir. Bu iddiayı desteklemek için tefsirdeki “*fî kelâmi'l-Arab*” kullanımları incelenmiş ve sayısal değerlendirmeler yapılmıştır. Makale metin incelemesi metoduyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Taberî, *fî kelâmi'l-Arab*, Şiir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*

Öne Çıkanlar

- Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde geçen “*fî kelâmi'l-Arab*” kullanımları ele alınmaktadır.
- Tefsirinde Arapların gündelik dil kullanımına atıf yapan Taberî'nin, “*fî kelâmi'l-Arab*” kalıbını kavramsallaştırdığı iddia edilmektedir.
- Taberî'nin “*fî kelâmi'l-Arab*” kalıbını kullandığı kısımların tematik incelemesi yapılmıştır.
- Taberî'nin tefsirinde “*fî kelâmi'l-Arab*” ifadesinin neye tekabül ettiği sorusu, tefsirin kaynaklarını tespit etmeye yöneliktir.
- Müfessirin söz konusu ifadeyle büyük ölçüde şiiri ve yazılı literatürü kastettiği neticesine ulaşılmıştır.

Atıf Bilgisi

Uzun, Ayşe. "Ṭabarī Tefsirinde 'fi Kelâmi'l-Arab' Neye Tekabül Eder?". *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), 281-305. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1222380>

Geliş Tarihi	21 Aralık 2022
Kabul Tarihi	25 Mart 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakem raporları, makale ile birlikte yayımlanır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Etik Beyan	* Bu makale, Sakarya Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 25-26 Kasım 2021 tarihlerinden düzenlenen Sözü'n Tarihi-Tarihin Sözü: Tarih ile Edebiyat Arasında Yeni Yaklaşımlar Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Sözü'n Tarihinden Medet Uman Tefsir" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

What Does ‘fi kalām al-‘Arab’ Correspond to in Ṭabarī’s Tafsīr?*

Ayşe Uzun | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827>

auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt University | <https://ror.org/05ryem72>
Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir, Ankara, Türkiye

Abstract

Ṭabarī, used the Arabic language as a source while interpreting the verses of the Qur’ān. The conceptualized form of the reference to this source is the expression “fi kalām al-‘Arab” (Arabic language use). In his commentary, he used the phrase “fi kalām al-‘Arab” 304 times. This study aims to reveal what Ṭabarī means with the phrase “fi kalām al-‘Arab” in his tafsīr *Jāmi’ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān*. When we examine the usages of “fi kalām al-‘Arab” in the pre-Ṭabarī period, it becomes clear that it is limited in number and it is Ṭabarī who conceptualizes the phrase. When the context analysis is made in the parts where Ṭabarī mentions the phrase “fi kalām al-‘Arab”, the main thematic emphases can be listed as follows: To provide lexicological information by making only a word-by-word analysis, to support the word analysis with poetry, after mentioning various opinions and narrations, the evaluation passage of the most authentic and reliable opinion in the eyes of Ṭabarī, the issues of recitation, comparisons about the Kufa and Basra language schools, dialect knowledge. In addition to these thematic emphases, prominent names and styles in the passages in which Ṭabarī uses the aforementioned pattern are also taken into account in this study. In this context, what is meant by style is rating statements. It is seen that he refers to Ibn Abbas, Mujahid, Qatada and Ibn Zayd in the parts where he includes the expression “fi kalām al-‘Arab”. This research, which can be considered as a source investigation in Ṭabarī’s tafsir, reveals that in many places where he mentions “fi kalām al-‘Arab”, he quotes from Arabic poetry. It has been determined that in one third of the places where the mufassir mentions “fi kalām al-‘Arab”, he applied to Arabic poetry. When these poems are examined, it is seen that there are data belonging to the period covering the second century of the hijri. This research, which can be considered as a source investigation in Ṭabarī’s tafsir, reveals that in many places where the mufassir mentions “fi kalām al-‘Arab”, he quotes from Arabic poetry. It can be said that what is meant by “fi kalām al-‘Arab” in al-Ṭabarī’s tafsir largely corresponds to the written literature. To support this claim, the uses of “fi kalām al-‘Arab” in tafsir were examined and numerical evaluations were made. The study was written by using text analysis method.

Keywords

Tafsīr, Ṭabarī, fi kalām al-‘Arab, Poetry, *Jāmi’ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān*

Highlights

- The uses of “fi kalām al-‘Arab” in Ṭabarī’s tafsīr named *Jāmi’ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān* are discussed.
- It is claimed that Ṭabarī, who refers to the daily language use of the Arabs in his tafsīr, conceptualizes the “fi kalām al-‘Arab” pattern.
- The thematic analysis of the parts in which Ṭabarī used the “fi kalām al-‘Arab” pattern was made.

- The question of what the expression “fi kalām al-‘Arab” corresponds to in Ṭabari’s tafsīr is aimed at determining the sources of tafsīr.
- It has been concluded that Ṭabari mostly refers to poetry and written literature with the “fi kalām al-‘Arab”

Citation

Uzun, Ayşe. “What Does ‘fi kalām al-‘Arab’ Correspond to in Ṭabari’s Tafsīr?”. *Eskiyeni* 48 (March 2023), 281-305. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1222380>

Date of submission	21 December 2022
Date of acceptance	25 March 2023
Date of publication	28 March 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind + Transparent Peer Review The reviewers’ reports and the authors’ responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/
Ethical Statement	* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled “Tafsir waiting for contribution from the History of the Word”, orally delivered at the The History of the Word- The Word of History: New Approaches Between History and Literature Symposium organized by Sakarya University Center of Ottoman Studies between 25-26 November 2021.

Giriş

Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (öl. 310/923) şeklinde künyelenen Taberî,¹ tarihin babası,² Herodot,³ şeyhü’l-müverrihîn ve imâmü’l-müfessirîn (tefsirde otorite, tarihte üstad) diye anılmaktadır. Tarih ve tefsir alanlarındaki yetkinliği, bu alanlardaki eser üretimi yoluyla belgelenmiştir. Aslen Taberistanlı olan müfessir, Abbasî dönemi bilim, kültür ve tercüme merkezi olan Bağdat’ın⁴ sunduğu kültürel imkanlardan istifade ederek eserlerini Bağdat’ta kaleme almıştır. *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* adlı Kur’ân tefsiri, ilk üç asrın tefsir müktesebatını arşivci titizliğiyle aktarması bakımından kayda değer bir eserdir.

Bu yazıda, Taberî’nin meşhur tefsirinde sıklıkla karşılaştığım “fi kelâmi’l-Arab”⁵ ifadesinin neye tekabül ettiğini inceleyeceğim. Büyük ölçüde işçiliğe yani eseri bütüncül bir şekilde taramaya ve mukayeseye dayanan bir yolla, Taberî’nin tefsirinde örtük bir atıf mekanizmasına delalet eden bu kalıp ifadeyle müfessirin kastının ne olduğunun izini süreceğim. *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*’da yer alan “fi kelâmi’l-Arab” kalıplarının tamamının zikredildiği bağlamı dikkate alarak inceledikten sonra eriştiğim bilgilerin mukayesesini, Taberî’nin kütüphanesinde bulunması kuvvetle muhtemel kitaplar üzerinden yapacağım. Mukayeseye konu olan eserler, daha ziyade dilbilimsel tefsir üst çatısı altında tasnif ettiğimiz garîbü’l-Kur’ân, müşkilü’l-Kur’ân, meâni’l-Kur’ân türündeki eserler ile ilk sistemli sözlük sayılan *Kitâbü’l-Ayn*’dan ibarettir. Dolayısıyla *gündelik dil kullanımı* veya *Arapça söz varlığı* olarak Türkçeleştirebileceğimiz “fi kelâmi’l-Arab” ifadesinin sözlü kültüre mi yoksa yazılı literatüre mi atıf yaptığı anlaşılacaktır. Bu sayede Taberî’nin dil ve tarih arasında kurduğu bağları anlamak mümkün olacaktır. Zira “fi kelâmi’l-Arab” yani “Arapların gündelik dil kullanımı” ifadesi başlı başına, tarihin metinsel bir forma büründüğüne adeta tarihin metinselleştigiğine işaret ediyor. Çünkü onların gündelik dil kullanımını, hayatın akışı içerisinde şekillenen ve ilhamını doğrudan doğruya Arapların kültürel, sosyal, siyasi ve entelektüel ufuklarından alan bir unsurdur. Öyleyse söz konusu kalıp ifadenin, tarihle kuşatılmış bir dilin serüvenini aktarmakta olduğunu söylemek fazla iddialı olmayacaktır. Öte yandan Taberî tefsirinde söz konusu atıfların neye tekabül ettiğini

¹ Mustafa Fayda, “Muhammed b. Cerîr Taberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2022).

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 533.

³ “İslâm dünyasının Herodot’u” şeklindeki nitelermeler için bk. Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 3.

⁴ Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ekim 2022).

⁵ Elektronik ortamların ve Şamile gibi programların sağladığı imkân sayesinde Taberî tefsirinde “fi kelâmi’l-Arab” taraması yaptığımızda şu neticelerle karşılaşırız: Şamile taraması iki farklı sayı sunar. Buna göre Türkî tahkiki olan Dâru Hicr nüshasında “fi kelâmi’l-Arab” ifadesinin 328 kez zikredildiğini, Ahmed Muhammed Şâkir tahkiki olan Müessesetü’r-Risâle baskısında ise söz konusu ifadenin 350 kez zikredildiğini görmekteyiz. Buna mukabil <https://tafsirtabari.com/> üzerinden yapılan taramada “fi kelâmi’l-Arab” kalıbının 337 kez zikredildiği yönünde veriyle karşılaşırız. Bu yazıda, Türkî tahkiki nüshayı esas alarak 304 adet “fi kelâmi’l-Arab” kalıbını inceledim. Hariçte bıraktıklarım genel itibarıyla ya mükerrerdir yahut aynı pasajda iki kez geçen ifadeyi (bağlam incelemesi/tematik inceleme yaptığım için) bir saydıklarım. Örneğin bir pasajda iki defa geçtiği halde bunu tek saydığım “fi kelâmi’l-Arab” kalıplarının bir kısmı şunlardır: 1/227-228, 1/164, 1/193, 1/185, 2/381, 8/557, 11/337, 13/473, 14/39, 14/219, 14/510, 16/37, 23/406. Bunun yanı sıra <https://tafsirtabari.com/> sitesinin kendi içinde tekrarlar vardır. Mesela 6/109, 8/236, 15/81, 15/99, 15/29, 15/121, 16/587, 16/595 verileri iki defa tekrarlanmış; 16/626 ve 16/625 şeklinde sayfa numarası farklı verilse dahi aynı ibare tekrarlanmıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü “fi kelâmi’l-Arab” kalıbının Taberî tefsirinde kaç defa zikredildiği sorusuna kesin bir cevap vermek zorlaşmaktadır. bk. Tafsir Tabari, “Search” (23 Ocak 2023).

sorgularken metnin tarihselliğine vurgu yapmış oluyorum. Bu sayede, Allah'ın muradını keşfetmeyi hedefleyen Kur'ân tefsirinde, ilâhî beyanı izah etmek maksadıyla beşer ürettiği olan dilden istifadenin imkanını Taberî örneğiyle okurun takdirine sunuyorum.

1. Taberî'ye Göre "fi kelâmi'l-Arab" Neye Tekabül Eder?

Tefsir tarihi öğretiminde müfessirleri rivâyet-dirâyet şeklinde klasik şablonların içine yerleştirmek, didaktik hedeflere hizmet ettiği için büyük ölçüde bu sistem benimsemiştir. Yalnız, didaktik hedefe tanınan imtiyaz, bütüncül tefsir tarihi tasavvurunun oluşumunu ıskalamaktadır. Taberî'nin tefsirinin erken dönem tefsir mirasını nakletmesi hasebiyle rivâyet kategorisinde konumlandırılması, onun da söz konusu yanlış tasavvurdan nasibini aldığını ima etmektedir. Zira müverrih müfessirin, özellikle tefsirinde rivâyetleri nakletmekle yetinmediği ve bunları tahlil etmek suretiyle bir değerlendirme yaptığı çeşitli araştırmalarda sıklıkla tekrar edilen bir tespittir.⁶ Öyleyse müfessirin tefsirini yazarken beslediği kaynakların titiz bir şekilde göz önünde bulundurulmaması, tefsir tarihi tasnifinde onun yanlış zemine konumlandırılmasına sebep olmaktadır. Âyetleri tefsir ederken sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn'den gelen tefsir birikimiyle yetinmeyen Taberî'nin aynı zamanda "dilbilime dair insanî birikimden" yararlandığı vurgusu araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Bu vurguyu ispat sadedinde müfessirin 2000'den fazla Arapça şiir ile istihsal etmesi ve Arapçanın gündelik-günlük kullanımına sıklıkla atıf yapmasına işaret edilmiştir.⁷ Yine Taberî'nin Kur'ân'ı yorumlama yöntemi üzerine çalışan Atik Aydın'ın çalışmasının temel tezini, onun Kur'ân tasavvurunun muhatap-dil merkezli olduğu iddiası teşkil etmektedir. Aydın'ın bu bağlamda dikkat çektiği husus şöyle özetlenebilir: İlâhî hitabın, muhatap dikkate almasının zorunlu sonucu olarak Kur'ân ile Arapça arasında uyumun bizatihi hikmet anlamına geldiğini düşünen Taberî, hitabet sanatının zirvede olduğu bir topluma onların anlamayacağı bir dille hitap etmenin abes bir durum olacağını vurgulamaktadır. Müfessirin dilin iyiliğini belirleme noktasındaki kriteri ise "maksadını en iyi şekilde dışarıya yansıtan ve dinleyicinin en rahat bir şekilde anlamasını sağlayan dildir."⁸

Taberî'nin tefsirinin mukaddimesinde ifade ettiği üzere; Arapça Kur'ân, muhataplarının diliyle yani Arapçanın kuralları doğrultusunda, Arapçanın en fasih ifadeleriyle ve Arapçanın en yaygın kullanımıyla nazil olmuştur. Arapçada var olan icaz, ihtisar, tekrar, sözü uzatma gibi özelliklerin Allah'ın nebisine indirdiği Arapça kitapta da bulunması gayet tabiidir.⁹ Vahiy dilinin, Arap kelâmının anlamlarıyla örtüştüğünü vurgulamak için

⁶ Oysa Taberî tefsirini ele alan çalışmalar bize bu yargının aksini söyler. Buna göre Taberî'nin bin civarında ihtilafı tevîl arasından tercihte bulunduğu, söz konusu tercihlerde ise dayanak noktasının genellikle dilsel ve usûlî ölçütler olduğu tespit edilmiştir. Net istatistik bir dağılıma göre oranlar şöyledir: "Taberî'nin yaptığı tercih sayısı 967 iken bunların % 85'i dil ve usûlî gerekçelere dayanır. Taberî'nin tevîl tercihlerinin % 8'i sahih habere bağlı olarak geriye kalan kısım ise icmâya, tabîî, tarihî ve toplumsal gerçeklere dayanır." Atik Aydın, "Taberî'nin Kur'an Anlayışı ve Tevîl Tercihleri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2010), 291-293.

⁷ Mehmet Akif Koç, "Taberî Tefsir'ini Anlamak Üzerine- I", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 88.

⁸ Atik Aydın, *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 34-36; Naif Yaşar, "Taberî'nin Tefsir Usulü", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Aralık 2018), 71-92; Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 87.

⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, ts.), 1/12; Yaşar, "Taberî'nin Tefsir Usulü", 71-92.

Taberî'nin henüz tefsirinin mukaddimesinde bu mevzuyla bir pasaj ayırması dikkate değerdir. Tam da bu noktada şuna işaret etmekte yarar var: Taberî söz konusu pasajda “iz kâne mevcûden fi kelâmi'l-Arab” diye cümleye başlarken Arap dilinin gündelik kullanımını “fi kelâmi'l-Arab” ifadesiyle anlatır. Çalışmamızın çıkış noktası bu kalıp ifadedir.

Tefsirle alakalı naklettiği rivâyetlerin senedini verirken titizlenen Taberî'nin aynı titizliği lügat ve nahivle ilgili izahlarında göstermediği dikkat çekmektedir. Fakat onun isim zikretmeden kinayeli bir şekilde “ba'zu ehli'l-ilm bi kelâmi'l-Arab/ba'zu ehli'l-ilm bi kelâmi'l-Arab mine'l-Basriyyîn/ba'zu nahviyyî'l-Basra/ba'zu nahviyyî'l-Kûfe” diyerek verdiği isimlerin kime işaret ettiği tespit edilmeyecek kadar zor değildir. Nitekim onun bu ifadelerle Ebû Ubeyde'yi (öl. 209/824) ve Ferrâ'yı (öl. 207/822) kastettiği, literatür araştırmaları ve mukayeseler neticesinde tespit edilmiştir.¹⁰ Taberî tefsirinin kaynaklarını araştıran Mesut Kaya, müfessirin başvurduğu eserler arasında Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'an*'ı, Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830 [?]) ve Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ları, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Garîbu'l-Kur'an*'ının bulunduğunu dile getirir. Ona göre Taberî bu eserlerden tefsirin ilk kısmında genellikle isim zikretmeden ikinci yarısında ise isim vererek yararlanmışır.¹¹

Taberî'nin kaynaklarını merak eden Heribert Horst (öl. 2012), “Taberî'nin kütüphanesinde hangi eserler vardı?” sorusunu sormuş olmalı ki buna yönelik tahminlerini kayıt düşmüştür. Buna göre Ali b. Ebû Talha'nın (öl. 143/760) Tefsîri, Mücâhid'in (öl. 103/721) Tefsîri, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem'in Tefsîri, İbn İshâk'ın (öl. 151/768) *Kitâbü'l-Megâzi*'si ve muhtemelen Taberî'ye İbn Sa'd'dan rivâyet edilmiş olan bir eser onun kütüphanesinde mevcuttur.¹² Dolayısıyla müfessirin yararlandığı kaynaklarla alakalı tahmin yürütmek mümkündür. Böylece, bir kaynak soruşturması sayılan *fi kelâmi'l-Arab*ın delaleti hakkında da söz söylemek kolaylaşır.

Taberî, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken Arap dilini kaynak olarak kullanmıştır. Hatta Düreyd Ahmed Hasan'a göre Taberî tefsirinde Arap dili ana kaynaktır.¹³ Bu kaynağa yapılan referansın kavramsallaştırılmış hali, *fi kelâmi'l-Arab* ifadesidir. Tefsirinde 304 defa *fi kelâmi'l-Arab* (Arapların dil kullanımı) ibaresine yer vermiştir. Onun bu ifadeyle geniş ve müphem bir kümeye işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Taberî'nin *fi kelâmi'l-Arab* ifadesinin neye-kime delalet ettiğini netleştirmek, istatistiksel dağılımı belirlemeye bağlıdır. Söz konusu ifadenin gösterenini tespit etmek, bir dizi metin işçiliği sayesinde mümkündür. Nispeten kolay diyebileceğimiz bu aşamadan sonra esas soru bizi bekler: Bu istatistik veriler bize ne söyler? Taberî'nin Kur'ân âyetlerini tefsir ederken müracaat ettiği kaynakların tablosunu çıkartmak tasvirî bir fayda sağlasa da analitik bir tahlil sunmaz. Taberî'nin Arapların dil kullanımına yer verdiği bağlamda şunları yaptığını görürüz: Salt kelime-lafız tahlili yapmak suretiyle leksikolojik bilgi vermek, kelime tahlilini şiirle desteklemek, muhtelif görüşleri ve rivâyetleri zikrettikten sonra Taberî'nin nezdinde en sahih ve en muteber kabul edilen görüşü değerlendirme pasajı, kıraat meseleleri, Kûfe ve Basra dil okullarıyla alakalı mukayeseler, lehçe bilgisi. Dolayısıyla Taberî'nin *fi kelâmi'l-Arab* ifadesi, sözlük

¹⁰ Harun Ögmüş, “Taberî Tefsirinin Şiirle İstihâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*, ed. Fethi Ahmet Polat (Konya: Ünlem Ofset, 2010), 91-92.

¹¹ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 402.

¹² Heribert Horst, “Taberî'nin Kur'an Tefsiri'ndeki Rivayetler”, çev. Sabri Çap, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 328.

¹³ Düreyd Hasan Ahmed, “Tekayyüdü'l-İmâm et-Taberî bi lugati'l-Arab” (Câmiü'l-Beyân), *Mecelletü'l-Câmiati'l-İrâkiyye*, 1/34 (2015), 484.

bilgisini, şiiri, kıraat bilgisini, dil okullarının görüşlerini, lehçeleri ve hadisleri tercih ederken bir kriter olarak işlev görmüştür. Ansiklopedik tefsir olması hasebiyle sıkı bir arşivci hassasiyetiyle derlediği rivâyetleri kayda geçirdiği bilinen müfessirin, bunların tahlilini yaptığı değerlendirme pasajlarında *fi kelâmi'l-Arab* ifadesine sıklıkla yer vermesi ise manidardır. Çeşitli rivâyetler arasından kendi tercih ettiği görüşü dile getirirken bunun *fi kelâmi'l-Arab*'ta muhkem bir yeri olduğunu vurgulamak maksadıyla sözün sıhhati ile onun kaynağı arasında bir irtibat kurmaktadır. Taberî'nin *fi kelâmi'l-Arab* kümesinin kapsamına dahil ettiği en önemli veri şiirdir.¹⁴ Bu kapsamda zikredilen şiirlerin dağılımına bakıldığında; İslam'ın ilk dönemi, Câhiliyye dönemi, Emevîler dönemi ve Muhadram şairler olduğu görülür. Bu şairlerin ekseriyetle Câhiliyye ve Emevîler döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Taberî'nin şiirle istiḥād

- ¹⁴ Taberî tefsirinde yer alan şiirlerin zamansal çerçevesini tespit eden araştırma için bk. Öğmüſ, "Taberî Tefsirinin Şiirle İstiḥād Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", 90.
- ¹⁵ Taberî'nin "fi kelâmi'l-Arab" ifadesini dile getirdiği pasajlarda, şiirlerine yer verdiği şairlerin listesi şöyledir: 1. Ebû Abdillâh Sühaym Abdü Beni'l-Hashâs el-Esedî el-Uzrî (öl. 40/660'tan önce). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/104. 2. Ebû Akîl Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Ca'fer el-Âmirî el-Ca'ferî (öl. 40 veya 41/660 veya 661). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/142. 3. Ebû Fîrâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî (öl. 114/732). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/142. 4. Ebü'n-Necm el-Fazl (el-Mufaddal) b. Kudâme er-Râciz el-İclî (öl. 125/743'ten önce). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/213. 5. Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (öl. 7/629 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/248. 6. Haris b. Halid b. el-As el-Mahzumi [80 h. 700 m.]. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/271. 7. Ebû Nefr (Ebû Dubeybe) et-Tırmîmâh el-Hakem b. Hakîm b. el-Hakem b. Nefr et-Tâî (öl. 125/743 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/456. 8. Ebü'l-Kâsım (Ebû Osmân) Ümeyye b. Ebi's-Salt Abdillâh b. Ebi Rebîa b. Avf es-Sekafî (öl. 8/630 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/473. 9. Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir en-Nâbiga ez-Zübyânî (öl. 604 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/559. 10. Ebû Sülmâ (Ebû Büceyr) Zühayr b. Ebî Sülmâ (Rebîa) b. Riyâh el-Müzenî (öl. 609 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/654. 11. Ebü'ſ-ſa'sâ' Abdullâh b. Rû'be (öl. 97/715-16). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/48. 12. Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (öl. 7/629 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/103. 13. Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî (öl. 69/688). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/309. 14. Ebü'l-Velîd (Ebû Abdirrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî (öl. 60/680 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/320. 15. Ebü'l-Hattâb (Ebû Hafs) Ömer b. Abdillâh b. Ebî Rebîa b. el-Mugîre el-Kureſî el-Mahzûmî (öl. 93/711-12). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/102. 16. Ebû Duâd el-İyâdî. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/260. 17. Alkame b. Abede b. en-Nu'mân el-Fahl et-Temîmî (öl. 3/625 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/142. 18. Ebü'l-Mudarrab (Ebû Ukbe) Kâ'b b. Zühayr b. Rebîa (öl. 24/645 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/11. 19. Ebü'l-Cahhâf (Ebû Abdillâh) Rû'be b. Abdillâh el-Accâc b. Rû'be b. Lebîd et-Temîmî es-Sa'dî (öl. 145/762). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/34. 20. Ebû Saîd Umeyr b. Şüveyyem b. Amr (Âmir) b. Bekr et-Tağlibî (öl. 101/719-20 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/386. 21. Ebü'l-Hâris Zürrumme Gaylân b. Ukbe b. Ma'dî b. Amr el-Adevî el-Kinânî el-Kahtânî (öl. 117/735). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/704. 22. Ebû Şüreyh Evs b. Hacer b. Attâb et-Temîmî (öl. 620). et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/389. 23. Şair Murakkaſ. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/325. 24. Ebû Vehb (Ebü'l-Hâris / Ebû Zeyd) Hunduc b. Huçr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr (öl. 540 dolayları). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/252. 25. Ebû Mâlik Selâme b. Cendel b. Abdiamr et-Temîmî el-Hârisî (öl. 608 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13/473. 26. Ebû Sa'd Abdullâh b. ez-Ziba'râ b. Kays b. Adî el-Kureſî es-Sehmî. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/412. 27. Ebû Leylâ Kays b. Abdillâh b. Udes b. Rebîa en-Nâbiga el-Ca'dî el-Âmirî (öl. 65/685 [?]). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/453. 28. Ebû Kâ'b Temîm b. Übey b. Mukbil b. Avf el-Aclânî el-Âmirî (öl. 70/689'dan sonra). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 21/598. 29. Ebü'l-Esved (Ebû Abbâd) Amr b. Külsüm b. Mâlik (öl. 584 veya 600). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22/529. 30. Gaylân b. Seleme b. Muattib es-Sekafî (öl. 23/644). Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/406.

ederken ihticac asrının dışındaki şairlerle istişhad etmemesi, onun dil konusundaki hasasiyetinin göstergelerinden kabul edilmiştir.¹⁶

Şairlerin yanı sıra tabiînin önde gelen müfessirlerinden Katâde (öl. 117/735) ve Mücâhid'e kimi zaman tenkit maksatlı da olsa yer verdiği tespit edilmiştir. İbn Abbas (öl. 68/687-88) ve İbn Zeyd'in de *fi kelâmi'l-Arabın* isim kadrosunda öncü şahıslar olduğu söylenebilir. Bütün bunlardan hareketle *fi kelâmi'l-Arabın* zamansal çerçevesini çizmek mümkündür: Müfessir söz konusu kalıp ifadeyle hicrî ikinci asrı kapsayan bir döneme atıf yapar.

Taberî'nin *fi kelâmi'l-Arabı* zikrettiği kısımlarda tenkitte bulunması ve görüşler arasında derecelendirme yapması; onun tarihi, akli çıkarsamalardan uzak bir rivâyet koleksiyonculuğuna indirgediği¹⁷ yargısıyla bağdaşmaz. Zira *fi kelâmi'l-Arabın* tefsir içerisinde kullanımı sahih, hatalı, meşhur, fasih, ma'dûm, gayru mevcûd şeklinde çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Müfessirin *fi kelâmi'l-Arab* ifadesini kullandığı kesitlerde mukayeseler yapması, hatalı olduğunu düşündüğü görüşü tenkit etmesi, isabetsiz bulduğu görüşün zorlama olduğuna işaret etmesi, görüşleri değerlendirmeye tabi tutması ve bunlar arasından en sahih (evle'l-akvâl fi zâlîke indena, ve evlâ bi's-savâb fi zâlîke, ve evlâ hazîhi'l-akval bi's-savâbi kavlu men kâle, evle't-te'vileyne bi'l-âye, ve's-savâb mine'l-kavl fi zâlîke indî, ve evle'l-akvâl fi zâlîke bi's-sihhati indenâ, es-savâb mine'l-kavl indî) görüşü vurgulaması onun tarih tasavvurunun, rivâyet koleksiyonculuğunu ve arşivciliği aşan bir mahiyete sahip olduğunu gösterir. Ayrıca okurun muhtemel sorularını hesaba katarak “fenkale” metodunu¹⁸ (“Eğer biri şöyle derse ben de ona cevaben böyle derim” şeklindeki metodu) işletmesi de akli çıkarsamalara itibar ettiğine kanıt sayılabilir. Dolayısıyla uğraş alanlarından biri de dil tarihçiliği olan Taberî'nin, ansiklopedik zihniyetle analitik bakışı harmanladığı söylenebilir. En azından “fi kelâmi'l-Arab” kalıbını kullandığı pasajlardaki veriler, bunu destekler.

2. Taberî'nin “fi kelâmi'l-Arab” Kalıbını Kullandığı Pasajlar

Taberî Tefsirinde “fi kelâmi'l-Arab”ın zikredildiği konuların dağılımına bakıldığında sayısal olarak şöyle bir dağılımdan bahsedebiliriz: Kelime izahı-Leksikolojik bilgi amacıyla 182, gramer meselelerinde 35, kırâat bahsinde 24, sahabe-tabîûn görüşleri sadedinde 15, Kûfe-Basra dil okullarıyla ilgili hususlarda 8, Kur'ân ilimleriyle alakalı ise 2 yerde “fi kelâmi'l-Arab” kalıbı kullanılmıştır.

Şairlerin konulara göre dağılımına baktığımızda ise şöyle bir tablo görürüz: Kelime izahı-Leksikolojik bilgi 86, kırâat 8, gramer 5, Kur'ân ilimleri 2, sahabe-tabîûn görüşlerini değerlendirme¹, feshati şiiirden destekleme 1, Arap dilinde söz konusu kullanımın yaygınlığını izah maksatlı 1 yerde şiir kullanılmıştır.

Taberî tefsirinde “فال العرب” ibaresini çalışan Düreyd Hasan Ahmed, sözkonusu kullanımın delâlet, nahiv, dilsel hatalar, Kur'ânî ifadeler (ta'bîr Kur'anî) ve fonetik meseleler

¹⁶ Nâsirüddin Ebû Hudayr, *er-Ru'yetü'n-Nahviyye inde't-Taberî : Kırâe fi Câmii'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an* (Ürdün: Alemü'l-Kütübî'l-Hadîs, 2014), 243.

¹⁷ Hasan Aydın, “İslam Ortaçağında Nakilci ve Akılcı Tarih Anlayışları: Taberî ve İbn Haldûn Örneği”, *Tarihya-zımı* 1/1 (Yaz 2019), 32.

¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân* 6/552; 10/61; 11/447; 11/620; 12/88; 16/37.

gibi çeşitli noktada tefsirde karşılaştığını söyler.¹⁹ Buna göre müfessirin “kale'l-Arab” kullanımıyla “fi kelâmi'l-Arab” kullanımının benzerlik gösterdiği söylenebilir.

2.1. Kelime-Lafız Tahlilinde Leksikolojik Bilgi Vermek İçin

Taberî, lafızların tahlilini yaptığı ve kelimelerin karşılıklarını verdiği pasajlarda sıklıkla “fi kelâmi'l-Arab” kalıbına yer vermektedir. Bu türden pasajlarda müfessirin adeta bir sözlük müellifine dönüştüğü söylenebilir. Âyet ve sûrenin kavramsal çerçevesini çıkarırken,²⁰ Arapların gündelik dil kullanımında insanlardan ve cinlerden inatçı her varlığı şeytan diye isimlendirmelerinden bahisle,²¹ rab kelimesinin Arapçadaki çeşitli anlamlarından birinin köle olduğunu belirtirken,²² hidayet kelimesini tevfikle,²³ salât'ı duayla²⁴ karşılarken, istihzanın²⁵, gişâve²⁶,nin, tesviyenin²⁷ anlamını belirlerken, istivânın kök anlamında gençlik demlerinin son bulması manası²⁸ bulunduğunu, ağaç/şecer kelimesinin gövdeli bitkiler için kullanıldığı,²⁹ zulmün bir şeyi hak etmediği yere konumlandırmak manasına geldiği,³⁰ müstekar'ın istikrar mevzî,³¹ metanın kendisinden faydalanılan her şey,³² cezanın karşılık vermek,³³ adl'in fidyeye,³⁴ belanın imtihan,³⁵ tûr'un dağ,³⁶ feth'in zafer,³⁷ müjdenin kişiye yüzünü güldürecek bir şeyi bildirmek,³⁸ siyah iplik-beyaz ipliğin gece ve gündüz³⁹ lağv'in çirkin söz,⁴⁰ tevil'in tefsir,⁴¹ sebîl'in tarik,⁴² musaddik'in sözü fiilini doğrulayan kişiye dendiği,⁴³ fitnenin imtihan,⁴⁴ küfrün inkar, imanın tasdik ve ikrar⁴⁵ feleğin dönen her bir şeye verilen isim, lağv'in asılsız ve hatalı her söz ve eylemi anlattığını⁴⁶ kunût'un itaat, ayakta durmak ve konuşmaktan el çekmek manalarına,⁴⁷ vasat ümmet tamlamasındaki vasat'ın makbul ve iyi anlamına geldiği⁴⁸ söylerken adeta sözlükçü

¹⁹ Ahmed, “Tekayyüdü'l-İmâm et-Taberî bi lugati'l-Arab” (Câmiü'l-Beyân), 482.

²⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/103-104.

²¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/109.

²² Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/142.

²³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/166.

²⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/248.

²⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/315.

²⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/271.

²⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/458.

²⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/456.

²⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/551.

³⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/559.

³¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/576.

³² Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/578.

³³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/632.

³⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/637.

³⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/653.

³⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 2/48.

³⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 2/149.

³⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 2/300.

³⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 3/260.

⁴⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 4/33.

⁴¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 5/222.

⁴² Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 5/616.

⁴³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 7/212.

⁴⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 7/303.

⁴⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 8/152.

⁴⁶ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 17/525.

⁴⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 2/463.

⁴⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 2/626.

hassasiyetiyle izahta bulunur. Yine inanmayanlar karşısında Hz. Peygamber'in hissiyatını yansıtan “لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسًا” âyetinde⁴⁹ geçen ifadenin “cana kıymak” anlamına geldiğini söylerken bunu “kelâmu'l-Arab”ın bir çeşidi olan şiirle destekler.⁵⁰ Taberî'nin söz konusu kalıp ifadeyle dile getirdiği leksikolojik izahlar bunlarla sınırlı değildir. Pek çok kelimenin sözlük anlamlarını verirken⁵¹ aynı kalıbı kullanır.

Müfessir genellikle kelimenin ne anlama geldiğini bildirmek maksadını güderken kimi zaman da bahsi geçen kelimenin içermediği anlama değinmeyi de hedefler. Örneğin recâ'nın havf-korku anlamına gelmediğini söylerken böyledir.⁵² Ayrıca Taberî'nin kelimenin yanlış anlamlandırılmasının önüne geçmek için de “fi kelâmi'l-Arab” ifadesine başvurduğu görülür. Örneğin sâdk kelimesinin bilgi değil de haber anlamına geldiğini vurgularken⁵³ kalıp ifadeye yer verir.

Taberî'nin, Arapça kelimelere Kur'ân'ın kattığı anlamları izah sadedinde “fi kelâmi'l-Arab” kalıbını kullandığını söyleyebiliriz. Nitekim Kur'ân'da yine Kur'ân'ı anlatmak için Kur'ân, Furkân, Kitâb ve Zikr isimlendirmeleri yapılmakla birlikte (Yûsuf 12/3, en-Neml 27/76, el-Furkân 25/1, Kehf 18/1, el-Hicr 15/9) bunların Arap dil kullanımında başka anlamları olduğundan bahsederken,⁵⁴ din kelimesine Arapçada hesap ve ceza dışında başka anlamlar takdir edildiğini söylerken⁵⁵ kafir'in Allah'ın nimetlerini örtmesi hasebiyle⁵⁶ münafik ve kafirin Allah'ın itaatinden çıkması nedeniyle⁵⁷ böyle isimlendirildiğinden bahsederken tam da bu minval üzeredir. Yine tarihsel süreç içerisinde kelimelerin kazandığı farklı anlamlara değinirken yahut bağlama göre anlamı değişen kelimeleri izah ederken “fi kelâmi'l-Arab” kalıbının kullanımı dikkat çeker. Örneğin خلق kelimesinin belli bir bağlamda nasip anlamına geldiğinden bahsederken o anlamın dilde bulunduğu bahseder.⁵⁸ Siyaka göre anlam tayininde, sefih'in cahil⁵⁹ ve sicil'in sahife⁶⁰ anlamına geldiğini dile getirmesi hususu da zikre değerdir.

⁴⁹ eş-Şuarâ 26/3; el-Kehf 18/6.

⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/543.

⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/309; 2/320; 2/361; 2/581; 2/570; 2/602; 3/102; 3/149; 3/242; 3/442; 3/581; 3/759; 4/11; 4/100; 4/472; 4/642; 5/265; 5/479; 6/245; 6/289; 6/354; 6/369; 6/385; 6/705; 7/11; 7/21; 7/490; 7/608; 8/235; 8/389; 8/514; 8/709; 9/154; 9/237; 9/249; 9/284; 9/298; 9/392; 9/578; 9/589; 9/646; 9/617; 10/54-55; 10/89; 10/92; 10/123; 10/179; 10/225; 10/252; 10/349; 10/585; 10/598; 10/605; 10/644; 11/299; 11/433; 11/435; 11/620; 12/228; 12/241; 12/248; 12/260; 12/408; 12/479; 12/631; 13/81; 13/115; 13/255; 13/473; 13/580; 13/707; 14/188; 14/225; 14/284; 14/303; 14/324; 14/344; 14/510; 14/619; 15/27; 15/29; 15/120; 15/226; 15/457; 15/336; 15/625; 15/649; 16/37; 16/166; 16/266; 16/273; 16/594; 16/625; 17/412; 17/453; 17/465; 17/476; 17/484; 17/503-504; 18/27; 18/29; 18/314; 18/340; 18/398; 19/61; 19/192; 19/534; 19/552; 19/614; 20/12; 20/37; 20/120; 20/401; 21/37; 21/540; 21/584; 21/598; 22/54; 22/221; 22/358; 22/486; 22/529; 23/164; 23/173; 23/179; 23/240; 23/316; 23/326; 23/406; 23/416; 24/94; 24/131; 24/137; 24/158; 24/219; 24/296; 24/360; 24/367; 24/525; 24/739; 24/745.

⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/456; 18/398.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/525.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/89.

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/158.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/405.

⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/434.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/366.

⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/82-83.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 16/425.

Kelimelerin leksikolojik izahını yaparken sıklıkla “fi kelâmî'l-Arab” kalıbını kullanan Taberî'nin kelimelerin teşekkülünde ve kazandığı anlamlarda kültürün ve örfün etkisini de hesaba kattığı anlatılara değinmekte fayda var. Bu meyanda en aşikâr örnek olarak ümmî kelimesine getirdiği izahı zikredebiliriz. Taberî ümmî kelimesinin “tıpkı anası gibi yani okur yazar değil” anlamında anaya nispeti⁶¹ meselesinde toplumun kadın algısına dair bir manzara sunar. Buradaki açıklamalardan hareketle ümmî kelimesinin gündelik dilden beslenecek anlamlandırıldığını öğrenmek mümkündür. Öyleyse tarihsel, kültürel ve sosyolojik tespitler yapmaya imkân tanıyan bu tahlil, Taberî tefsirinde dil ve tarihin ilişkisini ortaya sermesi bakımından oldukça manidar. Bir yandan “tarihle kuşatılan, tarihin şekillendirdiği” bir dilden bahsederken aynı zamanda dil o tarihi-tarihsel vasatı aktarmanın da bir aracı oluyor. Dolayısıyla Taberî tefsiri söz konusu olduğunda tarih meleği edebiyatın omzunda olduğu kadar edebiyat meleği de tarihin omzundadır ve “fi kelâmî'l-Arab” kullanımlarını inceldiğimizde; tefsir yazım yolunun ekseriyetle tarihe çıktığını söyleyebiliriz.

2.2. Muhtelif Görüşleri ve Rivâyetleri Zikrettikten Sonra Taberî'nin Nezdinde En Sahih ve En Muteber Kabul Edilen Görüşü Değerlendirme Pasajı

Taberî'nin *fi kelâmî'l-Arab* kalıbını zikrettiği pasajlarda tefsir tarihinin öncü simalarına yönelttiği tenkitler ve yaptığı değerlendirmeler dikkat çeker. Bu tenkitlerde dayanak noktası, dil kullanımudur. Örneğin Taberî, Katâde'nin ve Mücâhid'in râinâ / رَاعِنًا kelimesiyle alakalı (“sen bizi dinle biz de seni dinleyelim” anlamındaki) yorumlarını, dilde bulunmaması sebebiyle hatalı bulur.⁶² Yine Mücâhid ve Katâde'nin “nazara”nın intezara manasına yorumlanmasıyla alakalı görüşünün Arap dil kullanımında yeri olmadığını söyler, bunu hatalı bir görüş olarak değerlendirir.⁶³ Mücâhid'i eleştirirken, Kur'an'ın indiği dille konuşan insanlar nezdinde makbul ve meşhur olan görüşü bırakmasını gerekçe olarak sunar.⁶⁴ Mücâhid'in hûr / الحور kelimesine takdir ettiği anlamın Arap dilinde herhangi bir anlamı-karşılığı olmadığını söyler.⁶⁵ Mücâhid'in, Mâide sûresi 48. âyetle ilgili yaptığı yorumu şiddetle karşı çıkar. Gerekçesi ise *kelâm-ı Arab*'ta bunun muteber bir yorum olmayışıdır.⁶⁶ Katâde'yi kelâm-ı Arab'ta kullanılmayan bir anlamı lafza yüklediği için tenkit eden Taberî, el-afv/ العفو kelimesinin hiçbir şekilde mutluluk anlamına gelmediğini söyler.⁶⁷ Katâde'nin kelimeye yüklediği anlamın dilde bulunmadığını belirtir.⁶⁸ Fakat kelâmî Arab bağlamında Katâde'yi zikrettiği her yerde eleştiri getirmez.⁶⁹ Dolayısıyla ona yönelik dil eleştirilerinin kasıtlı olmadığı söylenebilir. İbn Zeyd'in şağaf/ شَغَف kelimesinin hem sevgi hem de öfke bağlamında kullanılabileceği yönündeki görüşünü eleştirmesi⁷⁰ de bahsi geçen kalıbı kullandığı bağlamdaki tenkitleri arasında sayılabilir.

⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/153-154.

⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/381.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/109.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/337.

⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 21/65.

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/490.

⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/332.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/749.

⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/514.

⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13/120.

Taberî'nin eleştirileri bu isimlerle sınırlı değildir. Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Müslim ed-Dîmaşkî'ye (öl. 195/810) yönelttiği eleştiriye gelince, onun el-adl / العدل kelimesine mühlet anlamı vermesini Arap dili kullanımında yeri olmadığından bahisle⁷¹ ele alması örnek verilebilir. Ferrâ'nın “dilde nadiren kullanılan ifadelerle” alakalı iddiasını tenkit ettiği gibi⁷² Dahhâk'ın فلق / feleka kelimesini خلق / halaka anlamında karşılmasını, Arap dilinde böyle bir kullanımı bilmediğini gerekçe göstererek eleştirir.⁷³

Taberî fi kelâmi'l-arab'ı salt tenkit maksatlı kullanmaz. Bazı durumlarda katıldığı görüşü delillendirmede ona başvurur. Taberî'nin fi kelâmi'l-Arab bağlamındaki tenkitlerinin tamamında aynı üslup gözlenmez. Mesela müfessir, İbn Abbas'ın “temenni'nin istek anlamına geldiği yönündeki görüşünün Arap dilinde bulunmadığını söylerken bir yandan da onu bu konuda haklı çıkartmak için uğraşır.⁷⁴ İbn Abbas'a karşı destekleyici tutumunu fi kelâmi'l-Arab'a yer verdiği başka pasajlarda da görmek mümkündür. Örneğin “mülk-ü azîm” in mülk-ü Süleyman anlamına geldiğini izah ederken, İbn Abbas'tan nakledilen bu rivâyetin dil kullanımındaki yerine işaret eder.⁷⁵ Yine İbn Abbas ve Mücâhid'in Kur'ân'ın isimleri konusundaki görüşlerinin dilde sahih kabul edildiğini belirtmek için “vechun sahihun fi kelâmi'l-Arab” der.⁷⁶ Aslında Taberî söz konusu görüşler arasında değerlendirme yaparken bunları adeta Arap dil kullanımına arz eder.

Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da Taberî'nin bahsi geçen kalıbı kullandığı pasajlarda yaptığı değerlendirmelerdir. Taberî'nin evlâ bi te'vilî'l aye,⁷⁷ evlâ bi's-savab,⁷⁸ evlâ hazîhi'l-akva'l-bi's-savab⁷⁹ evle't-te'vileyn bi'l-aye⁸⁰ evle't-tevileyn fi zâlike⁸¹ evle't-tevileyn fi zâlike bi's-savâb indî,⁸² evle'l-akvâl fi zâlike bi's-savâb,⁸³ evle'l-akvâl fi zâlike bi's-sihhati indenâ⁸⁴ evle'l-akvâl fi zâlike bi's-sihha,⁸⁵ evle'l-akvâl fi zâlike indenâ bi's-savâb,⁸⁶ ve's-savâb mine'l-kavl fi zâlike⁸⁷ evle'l-akvâl bi's-savâb,⁸⁸ evlâ zâlike bi's-Savâb,⁸⁹ evle'l-kavleyn fi zâlike bi's-savâb,⁹⁰ ve's-savâb mine'l-kavl⁹¹ şeklinde yaptığı değerlendirmeler onun görüşler arasında derecelendirmeye gittiğini ve en muteber görüşü tercih ederken dile dayandığını göstermesi bakımından önemlidir.

⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/241.

⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 16/514.

⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/422.

⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/295.

⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/160.

⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/92.

⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/154; 7/490.

⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/214; 24/412.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/366; 5/265.

⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/260; 5/82.

⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/470.

⁸² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/298.

⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 21/37; 21/597; 22/221; 23/326; 24/137.

⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/441-442.

⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22/433.

⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 16/425; 20/401; 23/315-316; 24/219.

⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/510; 17/31; 18/9.

⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/10.

⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/38-39.

⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/225; 15/226; 22/229.

⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/510; 23/455; 24/131; 24/296; 24/745.

2.3. Kırâat İzahlarında “fi kelâmi'l-Arab”

Taberî'nin Arapça ve Kur'ân arasında kurduğu irtibat kırâat tercihlerine de yansımıştır. Onun kırâat tercihlerinde temel dayanağının dil olduğu söylenir.⁹² Kırâatleri değerlendirirken evlâ-câiz- câiz değil şeklinde derecelendirme yapan müfessirin kırâatleri değerlendirirken Arapların şiir ve nesir birikimine başvurduğu tespit edilmiştir.⁹³ Taberî'nin tefsirinde kırâatler arasında tercih yapması onun kırâatleri, Müslümanların tarihsel tecrübesinin ürünü olarak değerlendirdiği anlamına gelebilir.⁹⁴ Nitekim kırâat değerlendirmelerinde gayri müstefiz, evlâ bi's-savab ve câizen fi kelâmi'l-arab⁹⁵ kelâm-ı Arab'ta meşhur⁹⁶ evle'l-kıraat fi zâlîke bi's-savab,⁹⁷ ve's-savab minel'l kav⁹⁸ maruf,⁹⁹ meşhur¹⁰⁰ şeklinde değerlendirmeler yaparken söz konusu kalıp ifadeye yer verir.¹⁰¹

Taberî, Şam ehlinin mushafındaki kırâatı okura sunarak bunun Arap dil kullanımında maruf olduğuna dikkat çekerken,¹⁰² dilde kullanımı olmayan kırâatleri kabul etmezken¹⁰³ ve Kûfelilerin kırâatını şaz olduğu gerekçesiyle eleştirirken¹⁰⁴ “fi kelâmi'l-Arab” a yer verir. Yine müfessir, Kûfeli ve Medinelilerin bir kısmının kırâatini tenkit ederken,¹⁰⁵ Basralıların ve Kûfelilerin okuyuşunun dilde yeri olmadığını söylerken,¹⁰⁶ bahsedilen kırâatin dilde yeri olsa bile fesahati olmadığını söylerken¹⁰⁷ yahut söz konusu kırâatin fasih olduğunu anlatırken¹⁰⁸ ve bahsi geçen kelimeyi merfu okumanın dilde daha fasih olduğunu söylerken¹⁰⁹ de aynı kalıp ifadeyi zikreder. Ayrıca Allah'ın Adem'e isimleri öğretip ona bunları sunmasından bahisle kelimenin nasıl okunacağını tartışırken (arazahünne-arazaha),¹¹⁰ bakar/inek kelimesinin -velev ki dilde bâkır şeklinde kullanımı bulunsa bile- böyle okunmasının caiz olmadığını dile getirirken¹¹¹ “fi kelâmi'l-Arab” a atıfla kırâat meselelerine temas eder.

2.4. Gramer İzahlarında “fi kelâmi'l-Arab”

⁹² Naif Yaşar, “Taberî'nin Kırâatlere Bakışı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 16/1 (Nisan, 2016), 62-66.

⁹³ Mustafa Kartal, “Taberî Tefsirinde İstişhâd”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), 11.

⁹⁴ Halis Albayrak, “Taberî ve Kırâat (Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili'l-Kur'ân Çerçevesinde)”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları IV (Kırâat İlmi ve Problemleri)* (İstanbul: İSAV Yayınları, 2002), 362.

⁹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/707.

⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/109.

⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/86; 14/218.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 20/590; 23/454.

⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/50; 17/309; 19/93.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/239.

¹⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/214.

¹⁰² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/208.

¹⁰³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/295; 9/385; 2/272.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/526.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/241.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 19/36.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/242.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/270.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/184.

¹¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/519.

¹¹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/227.

Taberî fi kelâmi'l-Arab kalıbını; harf-i cer, edat, zamir, sıfat, izafet, masdar ve tekillik-çoğulluk gibi gramer meselelerinde kullanır. Örneğin iz'in cevabının kendisinden önce gelip gelmediğini tartışırken fenkale üslubuyla¹¹² ve atf harflerinden bahsederken fenkale üslubuyla¹¹³ buna yer verir. Aynı şekilde müfessir, kem'in sayı bildiren istifham olduğundan,¹¹⁴ min'in teb'iz içerdiği ama teşbih içeren "kâf" anlamında kullanılmadığından,¹¹⁵ ilâ harfi cerrinin amacından,¹¹⁶ ev edatının kullanımından,¹¹⁷ marife-nekre kullanımından¹¹⁸ ve kelimenin tekil-çoğul kullanımından¹¹⁹ bahisle de buna değinir. Ayrıca sümme'nin işlevinden,¹²⁰ mâ'nın sıla olarak kullanımının yaygınlığından,¹²¹ min'in ba harfi cerri yerine kullanımından,¹²² şihâb ile kastedilenin kabes olduğu bir bağlamda bunun izafet şeklinde (şu'letu kabes) okunması gerektiğinden,¹²³ kelimenin masdar oluşundan¹²⁴ ve istifham harflerinin cümlede ispat maksatlı bulunmayacağından¹²⁵ bahisle de aynı kalıbı kullanır. Bir de kelimenin mansup yerine merfu kullanımının dilde daha fasih olduğunu belirtirken,¹²⁶ asâ / عسى fiilinin lealle anlamında kullanılıp kullanılmayacağını tartışırken,¹²⁷ melâike kelimesinin tekilinde hemze yokken çoğulunda hemzenin varlığını dile getirirken,¹²⁸ melâike kelimesi çoğul olduğu halde tekilden bahsedercesine kullanmayı anlatırken,¹²⁹ ikil-müsenâ kullanımlardan cemi-çoğul anlamı çıkıp çıkmayacağından,¹³⁰ dilde eş anlamlılık olgusundan bahsederken¹³¹ ve fonetik meselelerden¹³² bahisle söz konusu kalıp ifadeye yer verir.

"İyyâke"de yer alan zamirin aslında "na'budu" fiiline bitişmesi gerektiğinden bahisle muhtelif görüşleri zikreder. Bunlar arasında değerlendirme yaparken "ve kâne zâlîke ef-saha fi kelâmi'l-Arab" cümlesine yer verir.¹³³ Bu tür tahlillerin yanı sıra dilde az kullanılan ifadelere dikkat çekerken de gramer konuları bağlamında aynı kalıbı kullanır. Mesela Hicr sûresi 20. âyette zikredilen "men" in "mâ" anlamındaki tevilinin dilde nadiren görülen bir kullanım olduğunu söyler.¹³⁴ Benzer bir örnek sînâ'nın, dağ kelimesinin sıfatı

¹¹² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/470.

¹¹³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/61.

¹¹⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/596.

¹¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/108.

¹¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/184.

¹¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/381; 19/284.

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/328.

¹¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/430.

¹²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/673;10/81.

¹²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/231.

¹²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/306.

¹²³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/9.

¹²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/371; 12/74.

¹²⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/404.

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/111.

¹²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11/651.

¹²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/472.

¹²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/364.

¹³⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 8/557.

¹³¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/378.

¹³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5/344.

¹³³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/164.

¹³⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/38.

olup olmayacağını tartışıldığı kısımda görülür. Taberî, tûr-ı sînâ tamlamasının “mübarek dağ” şeklinde anlamlandırılmasının Arap dilinde bilinmediğini, gramerle irtibatlandırarak izah eder.¹³⁵

Arap dil kullanımında hatalı gramer kullanımlarına işaret ederken de söz konusu kalıbı kullanır. Örneğin “ğayri'l-mağzubi aleyhim / وَلَا الضَّالِّينَ / الْعَمَلُ عَلَيْهِمْ وَعَلَيْهِمْ” cümlesinin, “ellezine en'amte aleyhim / الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” cümlesinin naatı olamayacağını beyan ederken eleştirel bir tutumu vardır.¹³⁶ Ahkâm meselesini fenkale uslubuyla tartışmaya açmışken men ve mâ ismi mevsullerinin benî Âdem ve benî Âdem dışındakiler için kullanıldığından bahsetmesi,¹³⁷ a'lemu'nun ya'lemu anlamına gelmeyeceğini anlatırken diğer bir deyişle kendince yanlış bulunduğu görüşü çürütmek için¹³⁸ de “fi kelâmi'l-Arab” dayandığı bir kaynaktır.

Harf-i cerli ibare kullanımında; “el-câhil bihi” yerine hüve bihi câhil” denileceğini söyler. İlk kullanımın gündelik dil kullanımında bulunmadığını belirtir.¹³⁹ Gayru ma'rif, gayru mevcûd şeklindeki değerlendirmeleri gramatik meseleleri ele aldığı kısımlarda görmek mümkündür.¹⁴⁰ Burada ele almadığımız başka gramatik mevzularda da “fi kelâmi'l-Arab” ifadesine yer verilmiştir.¹⁴¹

2.5. Kûfe-Basra Dil Okullarının Görüşleriyle Alakalı Bahislerde

Taberî, Kûfe ve Basra dil okullarının görüşlerini ele alırken “fi kelâmi'l-Arab”a yer vermiştir. Bu bahislerin genellikle tenkit sadedinde olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Kûfeli nahivcilerin Fatiha sûresinde geçen “gayr”ın istisna olduğu yönündeki görüşlerini tenkit eden Taberî'ye göre buradaki kullanım, cahd anlamındadır. Ona göre eğer Arap dil kullanımında böyle bir kullanımın olmadığı söylenecek olursa burada ölçüt, Kur'ân dilidir. Kur'ân'ın, Arab'ın en fasih lisanıyla indiğini söyleyen müfessirin vurgusu oldukça keskindir.¹⁴² Başka gramatik bir bağlamda “gayra”nın “sivâ” anlamına geldiğini söylemenin hatalı olduğunu dile getirirken de aynı keskin vurguyu görmek mümkündür.¹⁴³ Yine Bakara sûresi 260. âyetteki “fe sürhünne/فَصُرُّهُنَّ” lafzının kesmek anlamına geldiğini bilmediğini iddia eden Kûfe nahivcilerini tenkit eder.¹⁴⁴ Kûfe dil okulu eleştirileri¹⁴⁵ bunlarla sınırlı değildir. Dilde fasih ve selis olmayan görüşleri sebebiyle nahivcileri tenkit etmesi¹⁴⁶ de bu başlık altında değerlendirilebilir.

2.6. Dil Vurgusu

Taberî, Kur'ân dili ile gündelik dil arasındaki uyumu vurgularken oldukça istikrarlı bir çizgidedir. Söz konusu istikrarlı anlatının, özellikle “fi kelâmi'l-Arab”ı zikrettiği pasajlarda hâkim söylem olduğunu iddia edebiliriz. Taberî adeta tefsirin muhtelif kısımlarında

¹³⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 17/31.

¹³⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/184.

¹³⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/160.

¹³⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/511.

¹³⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/510.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/354.

¹⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/193; 1/227.

¹⁴² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/184.

¹⁴³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/192.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4/636.

¹⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/596.

¹⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/693.

dil vurgusunu yapmak için fırsat kollar. Örneğin onun, kalbin ve kulakların mühürlenmesinden bahseden Kur'ân'ın, gözün mühürlenmesinden bahsetmeyişi gündelik dille ilişkilendirerek anlatışı böyledir. Taberî'ye göre bu türden bir kullanım Arap dil kullanımıyla mutabıktır. Arapçada gözün mühürlenmesinden değil göze örtü indirilmesinden bahsedilebilir.¹⁴⁷ Böylece vahiy dilinin gündelik dile mutabık olduğu vurgusu yinelenir.

Kur'ân lafızlarına takdir edilen anlamın gündelik dille uyumuna odaklanmakla yetinmeyen Taberî, ulûmu'l-Kur'ân konularını da bu kapsama dahil eder. Kur'ân'da Hurûf-u Mukattaa'nın işlevinin kendinden önceki sûrenin bittiğini haber veren bir ayırıcı olduğundan bahsederken Arap dil kullanımında da bunun benzerinin olduğunu söyler.¹⁴⁸ “elif lam mim”in “enallahu alem” cümlesinin kısaltması olup olmadığı yönünde tartışma yürütürken, Arap dil kullanımında, cümlede, meramın iletilmesini sağlayacak düzeyde bazı hazfler yapılmasının oldukça yaygın olduğundan bahseder.¹⁴⁹ Müfessir bu sayede, Arapların gündelik dil kullanımıyla Kur'ân dili arasındaki sıkı irtibatın varlığına dair teorisini teyit ve tekmil etme imkanı bulur.

Taberî'nin “fi kelâmî'l-Arab”ı zikrettiği pasajlarda yaptığı filolojik derecelendirmeler de kayda değerdir. Filolojik derecelendirme ile kastedilen; mevcut/var,¹⁵⁰ gayru mevcut/yok,¹⁵¹ vechun sahihun/sahih kullanım,¹⁵² hatalı,¹⁵³ mâdum/yok,¹⁵⁴ müstefiz/bol,¹⁵⁵ maruf/bilinen-aşına olunan¹⁵⁶ gayru marûf/bilinmeyen-kullanılmayan,¹⁵⁷ leyse bi marûf/bilinmeyen,¹⁵⁸ gayru makul/akla yatkın olmayan,¹⁵⁹ la yu'kal/makul olmayan,¹⁶⁰ esheli'l-efsah/fasih kullanımlar arasında en kolay-akıcı olanı,¹⁶¹ ekser min en tuhsâ/sayılamayacak kadar çok,¹⁶² caiz,¹⁶³ fasih¹⁶⁴ efsah/en fasih¹⁶⁵ malum/bilinen¹⁶⁶ la veçhe lehu/kullanımı yok-yersiz,¹⁶⁷ kesîr/çok¹⁶⁸ az,¹⁶⁹ şeklindeki nitelermelerdir. Bu türden ifadeler, sayısal oranlamaya işaret ettiği kadar Taberî'nin kelâm-ı Arab'ı titiz bir tasnife tabi

¹⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/269.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/213.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/216.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/12; 3/102; 11/435; 14/324.

¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/192; 19/36.

¹⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/89; 18/9.

¹⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/181; 8/557.

¹⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/192.

¹⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/519; 2/214; 3/634; 6/385; 8/213; 10/631; 14/218.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/269; 3/260; 9/298; 10/644; 11/299; 11/447; 12/74; 16/166; 16/425; 24/137; 24/296; 24/367.

¹⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/404; 4/639; 17/31.

¹⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 12/74.

¹⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 1/568; 8/557.

¹⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/613.

¹⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/693.

¹⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/532.

¹⁶³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/707; 5/364; 10/81; 22/433.

¹⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/526.

¹⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/662; 10/350; 24/184.

¹⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/510.

¹⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/332.

¹⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 10/594; 14/596; 16/273; 18/21; 23/455.

¹⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 14/38; 14/218; 16/514.

tuttuğunu da gösterir. Arapların gündelik söz bakiyesini sınıflandıran Taberî'nin “dilde makul değildir”¹⁷⁰ şeklinde bir kategoriden bahsettiği görülür. Taberî'ye göre makul olmayan ifadesi, o lafzın dilde kullanılmadığı manasındadır. Lafzın dilde kabul düzeyine telmihte bulunan bu ayırıcı vasıflar aslında iki temel başlıkta toplanabilir: Dilde kullanılan ve dilde kullanılmayan.

Kur'ân kelimelerini izah ederken söz konusu lafzın dilde bolca bulunduğu ve yaygınlığından bahsettikten sonra bunu gerekçelendirme sadedinde “zaten Allah onlara kendi dil ufukları çerçevesinde hitap etti”, der.¹⁷¹ Allah'ın Araplara, onların gündelik dil kullanımında bir lafzın içermediği bir manayı kasteder biçimde seslenmesinin mümkün olmadığı vurgusu¹⁷² baskındır. Allah'ın kitabını tefsir ederken onu en fasih *kelâm-ı Arabla* tefsir etmek gerektiğini söyler yani Kur'ân kelimelerin dildeki en meşhur anlamlarına yönelir.¹⁷³ Fesahat vurgusuyla¹⁷⁴ Arapların gündelik söz bakiyesine atıfların paralel bir seyir izlediği söylenebilir.

Elde edilen bu bilgilerden hareketle sorulması gereken soru şudur: Taberî'nin fi kelâmi'l-Arab ile kastettiği sözlü aktarımlar mıdır yoksa müfessir bununla yazılı literatüre mi atıf yapmaktadır? Bu soruya tek celsede ve kesin bir cevap vermek kolay değildir. Ancak yaptığımız tasnifler, derlediğimiz malzemedен çıkardığımız kaba istatistik ve dönemin kitap kültürünü hesaba katarak ihtimalli bir neticeden bahsetmek mümkündür. Değilleme mantığıyla gidecek olursak, diğer bir deyişle Taberî'nin kelâm-ı Arab ile neyi kastetmediğini söyleyerek işe başlarsak; hadisin bu kapsama girmediğini iddia edebiliriz. Zira müfessirin kelâm-ı Arab'ı zikrettiği kısımlarda, yok denecek kadar az miktarda hadise müracaat ettiğini tespit ettik. Öyleyse Taberî'nin Arapların gündelik söz varlığına atıf yaptığı kısımlarda hadisten dayanağının az¹⁷⁵ olduğunu söylemeliyiz.

Müfessirin, Arapların gündelik söz varlığıyla şiiri yan yana zikretmesi¹⁷⁶ manidardır. 304 kez “fi kelâmi'l-Arab” ifadesini zikreden Taberî'nin bununla kastı büyük oranda şiirdir. Zira bu kalıp ifadeyi zikrettiği yerlerin üçte birinde tam 104 yerde şiirle istihsad etmiştir. Yani bahse konu lafzın geçerliliğini ve sıhatini şiirle desteklemiştir. Sayısal hesaplamalara itibar edilirse, müfessirin Arap gündelik söz kullanımı-Arapça söz varlığı ifadesiyle kastettiği içeriğin üçte birinin şiir olduğunu söyleyebiliriz. 104 şiirden 86 tanesi kelime izahı için kullanılmıştır. Tespitlerimize göre “fi kelâmi'l-Arab” ifadesinin büyük ölçüde yazılı literatüre tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Zira müfessir bir başka pasajda “*fe hukiye ani'l-Arab simâen*”¹⁷⁷ diyerek vurgulu bir şekilde Araplardan sözlü bir şekilde gelen bilgiye yer vermektedir. Böyle bir ayırım yapması da tespitimizi destekleyen önemli bir kanıt sayılabilir. Bu ayırım, “fi kelâmi'l-Arab”ın sözlü veriye değil yazılı malzemeye tekabül ettiğine işaretler. Ayrıca Taberî'deki isnadlar çerçevesinde yaptığı araştırmasında Bessâm Cemel, söz konusu tefsirin büyük ölçüde yazılı kaynaklardan beslendiğini tespit etmiştir. O, Taberî'nin çağında

¹⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9/613.

¹⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 3/634 “في كلام العرب موجودٌ مستفيضٌ، والله تبارك وتعالى إنما خاطبهم بمنطقهم” 12/228.

¹⁷² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/161; 7/116.

¹⁷³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7/470; 8/213.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/580.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/15; 22/69.

¹⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/296.

¹⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 15/80.

hem yazılı hem sözlü kaynakların tedavülde bulunduğunu da ekler.¹⁷⁸ O dönemde kâğıdın İslam dünyasında üretilmesi hasebiyle hicrî üçüncü asırda telif edilen eserlerde yazı malzemesi sıkıntısı yoktur. Ayrıca İsmail E. Erünsal'ın tespitine göre üçüncü asırda rivâyetlerden oluşan sözlü kitapların yazıya geçirilmesi hususunda yoğun çalışmaların yürütüldüğü bilinmektedir.¹⁷⁹ Hatta Taberî'nin çağında, şiir derleyen râvîlerin çalışma usûllerinde yazının önemine dair vurgular¹⁸⁰ da bu kapsamda zikredilebilir. Nihayetinde şiir dendiğinde yazıyla kayıt altına alınan bir türden ziyade sözlü aktarım akla gelse bile, tarihi veriler onun da yazı yoluyla muhafaza edildiğini belgelemektedir. Ali Bulut'un araştırmaları bunu ortaya koyar mahiyettedir. Ona göre câhiliye kültürüne ait şiir ve nesir formundaki birikimin yazıya geçirilmesi faaliyeti hicrî ikinci asırda tamamlanmıştır.¹⁸¹

Taberî'nin yazılı ve sözlü kaynakları üzerine çalışan Bessâm Cemel, onun kırâatler konusunda senet zikretmeyişi, bu sahada yazılı kaynaklardan faydalanmasıyla ilişkili görür. Senet bir bakıma, şifahi söyleme delalet ederken, senetsiz ifadeler ve meçhul kimliğe yapılan atıflar da yazılı birikime işaret etmektedir.¹⁸² Cemel, makalenin sonuç kısmında bu tezini daha belirgin ve keskin bir biçimde ortaya koyar: Ona göre Taberî'nin tefsirindeki bütün kaynakları, yazılı kaynaklardır. Dolayısıyla "fi kelâmi'l-Arab"ın delalet ettiği içerik de bu kapsamda görülebilir. Emânüddîn Hathât'ın yorumları bu tezi pekiştirir düzeydedir. Hathât'a göre Taberî'deki "fi kelâmi'l-Arab" kullanımları, şiiri de nesri de kapsamaktadır. Taberî'nin "tekûlu'l-Arab" dediği pasajlarda nesir alıntısı yaptığını iddia eden Hathât, söyleyeni meçhul şairlerle ihticac eden Taberî'nin bu hususta nahivciler gibi şair adı zikretme titizliği sergilemediği kanaatindedir. Hathât bu meyanda, Arap söz varlığıyla ihticac eden Taberî'nin, dil malzemesini alırken sadece Esed, Kays ve Temîm'den almakla yetinmediğini Hâris b. Kab, Hüs'am ve Zebid'den Yemen ve Arap yarımadasının dışındaki pek çok kabileden de istifade ettiğini söyler.¹⁸³ Kees Versteegh'e göre kelâm- Arap dendiğinde, bütün lehçeleri kapsayan şemsiye bir kavram düşünülür.¹⁸⁴ Burada şuna dikkat kesilmekte yarar var: Acaba Taberî'nin yararlandığı bu türden malzeme şifâhî müktesabata mı dahildir? Buna "yazılı eserlerin bazı durumlarda sözlü aktarımın bir parçası gibi"¹⁸⁵ olduğu bilgisiyle cevap verilebilir. Bu bilgiye ilaveten Nâsirüddin Ebû Hudayr'ın, Taberî'nin lehçe kullanımıyla alakalı incelemesi de önemli veri sunar. Yazara göre Taberî lehçelerle ilgili bilgi verdiği kısmında bunları doğrudan bahsi geçen lehçe sahiplerinden şifahi bir şekilde almış değildir. Ezd Şenûe, Yemen gibi lehçelerden aktarımda bulunduysa bunu Ferrâ'dan yahut diğer müelliflerden aldığı bilgiyle yapmaktadır.¹⁸⁶ Öyleyse şu çıkarımda bulunmak gayet mümkündür: Taberî, diğer konulara nispetle şifâhî kaynaklara dayanması kuvvetle muhtemel

¹⁷⁸ Bessâm Cemel, "eş-Şefeviyü ve'l-Mektûbu fi Hitâbi't-Tefsîr: Câmiü'l-Beyân li't-Taberî enmuzecen", *Müminün bilâ Hudûd*, 15, (Erişim 18 Ekim 2022).

¹⁷⁹ İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 117-118.

¹⁸⁰ Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 45.

¹⁸¹ Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", *İslâm Öncesi Araçlarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrırcı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 16.

¹⁸² Cemel, "eş-Şefeviyü ve'l-Mektûbu fi Hitâbi't-Tefsîr: Câmiü'l-Beyân li't-Taberî enmuzecen", 22.

¹⁸³ Emânüddîn Hathât, "el-Cuhûdu'n-Nahviyye fi Tefsîri't-Taberî", *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye* 28 (1989-1990), 228-231.

¹⁸⁴ Kees Versteegh, *The Arabic Language* (Edinburg: Edinburg University Press, 2001), 38.

¹⁸⁵ Ghada Osman, "Oral vs. Written Transmission: The Case of Ṭabarî and Ibn Sa'd", *Arabica* 48/1 (2001), 69.

¹⁸⁶ Ebû Hudayr, *er-Ru'yetü'n-Nahviyye inde't-Taberî*, 246.

olan lehçe bilgisinde dahi yazılı literatürden beslendiyse; Arap söz bakiyesi üst başlığıyla nesri ve şiiri ihtiva eden malzemede de aynı usulü takip etmiş olmalıdır.

“Kelâm-ı Arab”ı tanımlama çabaları çağdaş araştırmalarda karşımıza çıkar. Mebrûk Berekât, kelâm-ı Arab’ı “Arapçasıyla mevsuk ve fasih kişilerden gelen şiir yahut nesir”¹⁸⁷ şeklinde tanımlarken Robert Gleave bunu “Arapların linguistik normları”¹⁸⁸ ile ifade eder. Rafael Talmon ise “kelâm”ın terminolojik statüsünün müphem olduğunu söylerken haklı olabilir. Zira hem “cümle” hem de “telaffuz” kelâm ile ifade edilir. Hal böyle olunca kavramın neye delalet ettiği tam olarak anlaşılmaz.¹⁸⁹ Taberî cihetinden ise büyük ölçüde şiir olmak üzere Arapların dil birikimine işaret eder. Müfessirin “fi kelâmi'l-Arab”ı kullandığı yerlerin üçte birinde şiir zikretmesi bunu destekler. Taberî'nin alıntıladığı şiirleri, istişhad maksatlı kullandığı iddia edilebilir. Dolayısıyla *kelâm-ı Arab*'ın şiire eşitlenemeyeceği şeklinde bir itiraz akla gelebilir. Fakat Hathât'ın da dikkat çektiği üzere, Taberî'nin söyleyeni meçhul şairlerle ihticac etmesi bu itirazı geçersiz kılar. Çünkü şiirleri alıntılarken nahivci hassasiyetiyle davranmamıştır.¹⁹⁰

3. Taberî Öncesi Süreçte Bu Terkibi Kim - Nasıl Kullandı? Taberî'nin Söz Konusu Kalıp İfadeye Kazandırdığı Anlamın Diğerlerinden Farkı Nedir?

Taberî öncesi süreçte “fi kelâmi'l-Arab” kalıbını kullananlar olmuştur. Örneğin Mukâtil'in tefsirinde “fi kelâmi'l-Arab” ifadesi var. Fakat onda oldukça sınırlı sayıda sadece dört defa zikredilmiştir.¹⁹¹ Robert Gleave, Mukâtil'in tefsirinde literal anlamı ortaya çıkarmak ve garîb kelimeleri izah etmek için yani sözlükbilimsel olarak ve kelimelerin gerçek anlamlarını tespit etmek amacıyla kelâm-ı Arab'a referansta bulunulduğunu söyler. Ona göre “Mukâtil'den önceki şahsiyetlere atfedilen tefsir materyalinde kelâm-ı Arab kullanımı eksik değildir. Mücâhid'in tefsirinde yer yer “Araplar derlerdi” tabiri kullanılır. Zeyd b. Ali'nin tefsirinde de benzer kullanım vardır. Fakat Gleave'e göre Mukâtil'in kullanımı onlara nispetle daha sofistikedir.¹⁹²

İlk sistemli sözlük kabul edilen *Kitâbü'l-Ayn*'da sadece 21 yerde “fi kelâmi'l-Arab” ifadesi zikredilir. Üstelik bunların pek çoğu kelimenin morfolojik ve fonetik yapısına odaklanan izahlardır.¹⁹³ (Şu harften sonra şu harf gelmez vb.) Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına baktığımızda onda da Halil'in sözlüğüne paralel rakamlar görürüz. 24 yerde söz konusu

¹⁸⁷ Mebrûk Berekât, “Menhecü'n-Nuhât fi İntikâi Kelâmi'l-Arab ve Dirâsetuhû fi Nazari Temmâm Hassân, *Meccelletü Mümâresâti'l-Lugaviyye*, 38 (2016), 105.

¹⁸⁸ Robert Gleave, *Islam and Literalism - Literal Meaning and Interpretation in Islamic Legal Theory* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 85.

¹⁸⁹ Rafael Talmon, “Al-kalâm mâ kâna muktafiyan bi-nafsihî wa-huwa l-ğumla”: A Study in the history of sentence-concept and the Sîbawaihian legacy in Arabic grammar”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 138/1 (1988), 77.

¹⁹⁰ Hathât, “el-Cuhûdu'n-Nahviyye”, 230-231.

¹⁹¹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 1/507; 3/635; 4/113; 5/102.

¹⁹² Gleave, *Islam and Literalism*, 82-85.

¹⁹³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi Mahzumi vd. (Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1996), 1/52; 1/53; 1/310; 2/25; 2/170; 2/212; 2/215; 2/273; 2/334.

kalıp ifade zikredildiğini görmekteyiz.¹⁹⁴ Ancak Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında 18 yerde kelâm-ı Arab (the speech of the Arabs), kullanımını tespit eden Peter Webb, bu nadir kullanımın titiz bir incelemeye muhtaç olduğunu söyler. Müellifin bunları gramatik hususlarda cevaza delalet eder biçimde kullandığını söyleyen yazar, eserdeki 'arab and 'arabî kullanımlarını incelendiğinde ciddi bir netice elde edebileceği kanaatindedir. Ayrıca Webb, Kees Versteegh'in tespitine göre *el-Kitâb*'taki kullanımların şiirle alakalı olduğu yönünde bir nakli paylaşır.¹⁹⁵

Taberî'nin bahsi geçen kalıp ifadenin kullanımında Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an*'ın'dan istifade ettiği anlaşılıyor. Bununla birlikte Taberî, onun kullandığı örneklerin tamamını tefsirine almamıştır. İkisi arasındaki örtüşen-ortak içeriklere baktığımızda bunların istiva'nın anlamı,¹⁹⁶ mensek ve el-kattu kelimeleri, harf-i cer kullanımı (merartu alâ raculin)¹⁹⁷ olduğunu görürüz. Mustafa Mantûrân, Ferrâ'nın *kelâm* kullanımının mutlak bir şekilde Arapçaya referansta bulunduğunu tespit etmiştir.¹⁹⁸

Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ'nın *Mecâzü'l-Kur'an*'ıyla tek bir yerde (tur kelimesinin dağ anlamına geldiğini izah ederken) kesiştiğini anlıyoruz. Her ikisi de Rûbe b. Accâc'ın (öl. 145/762) şiiriyle istişhad eder.¹⁹⁹ Câhiz'in (öl. 255/869) *Kitâbü'l-Hayevân*'ından yararlanmadığı anlaşılıyor. Aynı kelimeyi izah etseler bile izahlarının farklılık arz etmesi bu tezi destekliyor.²⁰⁰ Yahyâ b. Sellâm (öl. 200/815) ve Şâfiî'nin (öl. 204/820) (*Ahkâmü'l-Kur'an*) tefsirlerinde de "fi kelâmi'l-Arab" kalıbı vardır ancak Taberî'de zikredilen içerik bunlarda kullanılmamıştır.²⁰¹ İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Kur'an*'ında "fi kelâmi'l-Arab" bağlamında çok az malumat zikredilir.²⁰² Yine bu eserle arasındaki irtibatın da güçlü olmadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla Taberî'nin dilbilimsel tefsirin ilk evresini oluşturan tedvin dönemi eserlerinin pek çoğundan iktibasta bulunmadığı anlaşılıyor. Bu kalıp ifadeyi Taberî'nin icat etmediği ancak onun bunu kavramsallaştırdığı ve buna zengin bir içerik yüklediği söylenebilir.

Taberî'nin tefsir tarihindeki yerini onun tefsir yazımında beslendiği kaynaklardan hareketle belirlemeyi önemseyen bu yazıyı, yeni çalışmalara teşvik olması bakımından

¹⁹⁴ Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârîsî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Ĥâncî, 1988), 1/122; 2/102; 2/121; 2/136; 2/181; 2/185; 2/228; 2/241.

¹⁹⁵ Peter Webb, *Imagining the Arabs - Arab Identity and the Rise of Islam-* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), 304-305.

¹⁹⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dârü'l-Mısriyye li't-telif ve't-terceme, ts.), 1/25.

¹⁹⁷ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/230; 2/400; 2/224.

¹⁹⁸ Mustafa Mantûrân, "Mekuleti'l-Kelâm fi'l-Fikri'l-Lugaviyyi'l-Kadîm: Dirâse fi't-Tefkîri'l-Uslûbî inde'n-Nuhât ve'l-Lugaviyyîni'l-Arab", *Merkezu ĵil el-Bahsü'l-İlmî* (5 Eylül 2022 Erişim)

¹⁹⁹ Ebû Ubeyde Mamer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Fuâd Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Ĥâncî, 1381), 2/230.

²⁰⁰ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.), 3/418.

²⁰¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/488; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân (Suudi Arabistan: Dârü't-Tedmiriyye, 2006), 1/221.

²⁰² Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü Müşkilü'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 1/258.

ilginç bir soruyla sonlandırılırım: Taberî'nin çağını tahayyül ettiğimizde; Arapça konuşan-yazan nüfusun fetihler, ticaret vb. araçlarla çoğaldığını, buna paralel biçimde Arapçanın kültürel statüsünün arttığını tahmin etmek güç değildir. Böyle bir aşamada bilhassa İslam öncesi süreçteki bedevi imajının popülerlik kazandığını ve dil açısından homojen bir devrin yaşandığı zamanlara duyulan özlemin ve yüceltmenin ziyadeleştiği de bilinmektedir. Peki, Taberî'nin sıklıkla kullandığı kelām-ı Arab kalıbı, Bedevî'nin yabancı etkilerden azade saf dilini belirtmek için mi icat edildi?²⁰³

Sonuç

Arapça, Taberî'nin tefsirinde temel kaynaklardan biridir. Müfessirin söz konusu kaynağa yaptığı referansın kavramsallaştırılmış formlarından biri "fi kelâmi'l-Arab" kullanımıdır. Taberî'nin, tefsirinde 304 defa bu ifadeye yer verdiği tespit edilmiştir. Bu atıfların bağlamsal ve tematik incelemesi yapıldığında, "fi kelâmi'l-Arab" kavramının neye delalet ettiğine dair fikir üretmek mümkün olmaktadır. Müfessirin, "fi kelâmi'l-Arab" ifadesiyle müphem bıraktığı içeriğin tespiti, Taberî tefsirinin dil kaynaklarının araştırılması anlamına gelir.

Taberî Tefsirinde "fi kelâmi'l-Arab"ın zikredildiği konuların dağılımına bakıldığında bunların ekseriyetle leksikografik izahlardan oluştuğu söylenebilir. Müfessir dilde kelimelere takdir edilen anlamı verirken söz konusu kalıp ifadeye başvurduğu kadar kelimelerin yanlış anlamlandırılmasının önüne geçmek maksadıyla bu kalıp ifadeye yer verir. Bağlama göre anlamı değişen kelimelerden bahsederken ve Kur'ân'ın Arapçaya kattığı anlamları zikrederken de "fi kelâmi'l-Arab"a referansta bulunur. Taberî'nin adeta sözlükçü ve kelime işçisi hassasiyetiyle davrandığı söylenebilir.

Toplam 304 yerde "fi kelâmi'l-Arab" kalıbını kullanan Taberî, bunların 182 tanesini kelime izahlarında zikreder. Bunun yanı sıra gramer meselelerinde 35, kırâat bahsinde 24, sahabe-tabiûn görüşleri sadedinde 15, Kûfe-Basra dil okullarıyla ilgili hususlarda 8, Kur'an ilimleriyle alakalı ise 2 yerde "fi kelâmi'l-Arab" kalıbı kullanılmıştır. Tematik inceleme sayılabilecek bu tasnif, bahsi geçen kalıbın dille alakalı meselelerde kullanıldığını gösterir. Müfessirin "fi kelâmi'l-Arab" kalıbını kullandığı yerlerin yaklaşık üçte birinde şiir zikrettiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla onun söz konusu müphem kümenin kapsamına dahil ettiği en önemli veri şiirdir. Bu kapsamda zikredilen şiirlerin dağılımına bakıldığında; İslam'ın ilk dönemi, Câhiliyye dönemi, Emevîler dönemi ve Muhadram şairler olduğu görülür. Öyleyse "fi kelâmi'l-Arab" kalıbının zamansal çerçevesi hicrî ikinci asra kadar olan süreyi kapsamaktadır.

Taberî'nin "fi kelâmi'l-Arab" kalıbını zikrettiği kısımlarda öne çıkan tematik vurgular şunlardır: Salt kelime-lafız tahlili yapmak suretiyle leksikolojik bilgi vermek, kelime tahlilini şiirle desteklemek, muhtelif görüşleri ve rivâyetleri zikrettikten sonra Taberî'nin nezdinde en sahih ve en muteber kabul edilen görüşü değerlendirme pasajı, kıraat meseleleri, gramer kullanımlarında hatalı olana işaret etmek, dil vurgusu yapmak, Kûfe ve Basra dil okullarıyla alakalı mukayeseler, lehçe bilgisi. Öyleyse Taberî'nin "fi kelâmi'l-

²⁰³ Bu soruya ilham kaynağı olması açısından Kees Versteegh'i anmak isabetli olur. Versteegh, *The Arabic Language*, 43.

Arab" ifadesinin, sözlük bilgisine, şiire, kıraat bilgisine, dil okullarının görüşlerine ve gramaire tekabül ettiği söylenebilir.

Taberî'nin "fî kelâmî'l-Arab"ı kullandığı pasajlarda yoğun bir biçimde değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Bu değerlendirmeler sahih, hatalı, meşhur, fasih, ma'dûm, gayru mevcûd şeklinde çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Müfessirin "fî kelâmî'l-Arab" ifadesini kullandığı kesitlerde mukayeseler yapması, hatalı olduğunu düşündüğü görüşü tenkit etmesi, isabetsiz bulduğu görüşün zorlama olduğuna işaret etmesi, görüşleri değerlendirmeye tabi tutması ve bunlar arasından en sahih olanı tercih etme çabası aşikardır. Müfessir söz konusu kalıbı kullandığı kısımlarda Katâde ve Mücâhid gibi tefsirin öncü isimlerine eleştiri yönelmiştir. Bütün bunlardan hareketle onun nazarında muteber görüşü ortaya koymak için *dil*'in temel bir dayanak olduğu söylenebilir.

Müfessirin "fî kelâmî'l-Arab" kullanımını, halkın gündelik dil kullanımına yani sözlü kültüre işaret edebilir. Bununla birlikte müfessirin kastı, kendi dönemine kadar erişen Arapça literatür, yazılı kaynaklar da olabilir. Taberî tefsirinde "fî kelâmî'l-Arab"ın, câhiliyye dönemi edebiyatına atıf yaptığı da söylenebilir. Bütün bu ihtimaller, "fî kelâmî'l-Arab" ibaresinin çağrıştırdığı muhtevanın genişliğine işaret etmesinden daha ziyade bunun müphemliğine delalet eder. Bu müphemliğin ortadan kaldırılması, söz konusu ibarenin kullanıldığı bağlamların titiz bir incelemesini gerektirmektedir. Makalenin amacı doğrultusunda öncelikle, Taberî tefsirindeki "fî kelâmî'l-Arab" ibaresinin kullanıldığı bağlamların tespiti yapılmıştır. Müfessirin ağırlıklı olarak hangi konularda bu ifadeleri kullandığını belirlemek, söz konusu ibarenin içeriğinin tahlili hususunda yardımcıdır. Fakat bağlam incelemesi sayesinde tematik vurguların belirlenmesi de "fî kelâmî'l-Arab"ın neye delalet ettiğini kesin bir şekilde tespit etmek için yeterli değildir. Bu noktada bağlamların sunduğu tematik verilerden ziyade, bu kavramın kullanıldığı yerlerde zikredilen veriler daha çok önem taşımaktadır. Buna göre müfessirin Arapların gündelik dil kullanımını, hicrî ikinci asra kadar erişen şiirle karşıladığı anlaşılmaktadır. Taberî'nin çağında kâğıda erişimin imkanına ve onun kütüphanesinde bulunması muhtemel kitap listesine dair tarihsel bulgular göz önünde bulundurulduğunda, müfessirin "fî kelâmî'l-Arab" ifadesiyle yazılı kaynaklara atıf yaptığını söylemek mümkündür. Özellikle "fe hukiye ani'l-Arab *simâen*/Araplardan *sözlü-işitilerek* aktarım yapılmıştır" şeklinde ifadeye yer vermesi de bu hususta ayırım yaptığını göstermesi bakımından manidardır. Bir başka deyişle müfessir kendisine erişen sözlü kaynaklarla yazılı kaynaklar arasındaki farkı kayıt altına almaktadır. Herhangi bir bilginin sözlü kaynaklardan eriştiğini vurgulama ihtiyacı, onun diğer bilgi türlerinden farkına işaret amacını taşır. Araştırma neticesinde Taberî'nin dille alakalı meselelerde sıklıkla kullandığı "fî kelâmî'l-Arab" kalıbının büyük oranda şiire tekabül ettiği söylenebilir.

Taberî öncesi dönemde Sîbeveyh, Halil b. Ahmed, Mukâtil b. Süleyman, Ferrâ, Yahyâ b. Sellâm, İmam Şafî, İbn Kuteybe ve Câhiz gibi müelliflerin eserlerinde nadiren "fî kelâmî'l-Arab" kalıbına yer verilmiştir. Fakat bunların zikredildikleri bağlamları incelediğimizde, Taberî'nin bu isimlerin eserlerindeki örnekleri bire bir almadığı anlaşılmaktadır. Öyleyse onun bahsi geçen isimlerden bu hususta istifade etmediği söylenebilir. Bundan da öte esas söylenmesi gereken şudur: Taberî oldukça yoğun bir biçimde "fî kelâmî'l-Arab" kalıbını kullanarak bunu adeta kavramsallaştırmıştır.

Kaynakça | References

- Ahmed, Düreyd Hasan. "Tekayyüdül-İmâm et-Taberî bi lugati'l-Arab" (Câmiü'l-Beyân). *Mecelletü'l-Câmiati'l-İrâkiyye* 1/34 (2015), 481-512.
- Albayrak, Halis. "Taberî ve Kırâat (Câmi'ü'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân Çerçevesinde)". *Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları IV (Kırâat İlmi ve Problemleri)*. İstanbul: İSAV Yayınları, 2002, 355-386.
- Aydın, Atik. "Taberî'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2010), 271-293.
- Aydın, Atik. *Taberî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Aydın, Hasan. "İslam Ortaçağında Nakilci ve Akılcı Tarih Anlayışları: Taberî ve İbn Haldûn Örneği". *Tarih yazımı* 1/1 (Yaz 2019), 20-61.
- Belhî, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetu't-Târîhi'l-Arabî, 2002.
- Berekât, Mebrûk. "Menhecü'n-Nuhât fi İntikâi Kelâmî'l-Arab ve Dirâsetuhû fi Nazari Temmâm Hassân". *Mecelletü Mümâresâti'l-Lugaviyye* 38 (2016), 105-124.
- Bulut, Ali. "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi". *İslâm Öncesi Araçlarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrırcı. 15-60. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Kitâbü'l-Ḥayevân*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Cemel, Bessâm. "eş-Şefeviyü ve'l-Mektûbu fi Hitâbi't-Tefsîr: Câmiü'l-Beyân li't-Taberî enmuzece". *Müminün bilâ Hudûd*. Erişim 18 Ekim 2022. <https://mominoun.com/pdf/2014-12/549be1d73878d1955849480.pdf>
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şem-süddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Dûrî, Abdülaziz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat#1-genel-bakis>
- Ebû Hudayr, Nâsirüddin. *er-Ru'yetü'n-Nahviyye inde't-Taberî: Kırâe fi Câmiü'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'an*. Ürdün: Alemü'l-Kütübi'l-Hadîs, 2014, 243.
- Erünsal, İsmail E. *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Fayda, Mustafa. "Muhammed b. Cerîr Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ekim 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir>
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi Mahzumi vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü Hilâl, 1996.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dârü'l-Mısriyye li't-telif ve't-terceme, ts.
- Gleave, Robert. *Islam and Literalism -Literal Meaning and Interpretation in Islamic Legal Theory-*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- Hârisî, Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ḥâncî, 1988.
- Hathât, Emânüddîn. "el-Cuhûdu'n-Nahviyye fi Tefsîri't-Taberî". *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye* 28 (1989-1990), 227-240.
- Horst, Heribert. "Taberî'nin Kur'an Tefsiri'ndeki Rivayetler". çev. Sabri Çap. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328.
- Kartal, Mustafa. "Taberî Tefsirinde İstîşhâd", *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8 (2019), 6-30.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Koç, Mehmet Akif. "Taberî Tefsir'ini Anlamak Üzerine- I". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 79-92. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001015

- Mantûrân, Mustafa. "Mekuleti'l-Kelâm fi'l-Fikri'l-Lugaviyyi'l-Kadîm: Dirâse fi't-Tefkîri'l-Uslûbî inde'n-Nuhât ve'l-Lugaviyyîni'l-Arab" *Merkezu Jîl el-Bahsü'l-İlmî*. 5 Eylül 2022 Erişim. <http://jilrc.com/archives/11699>
- Müsennâ, Ebû Ubeyde Mamer b. *Mecâzü'l-Kur'an*. thk. Muhammed Fuâd Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mek-tebetü'l-Hâncî, 1381.
- Osman, Ghada. "Oral vs. Written Transmission: The Case of Tabarî and Ibn Sa'd". *Arabica* 48/1 (2001), 66-80.
- Öğmüş, Harun. "Taberî Tefsirinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi". *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*. ed. Fethi Ahmet Polat 1-296. Konya: Ünlem Ofset, 2010, 91-92.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kül-tür Yayınları, 2022.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Ahmed b. Mustafâ el-Ferrân. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dârü't-Tedmîriyye, 2006.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdül-muhsin et-Türkî. 26 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, ts.
- Talmon, Rafael. "Al-kalâm mâ kâna muktafiyan bi-nafsihî wa-huwa l-ğumla": A Study in the history of sentence-concept and the Sîbawaihian legacy in Arabic grammar". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 138/1 (1988), 74-98.
- Teymî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Versteegh, Kees. *The Arabic Language*. Edinburg: Edinburg University Press, 2001.
- Webb, Peter. *Imagining the Arabs - Arab Identity and the Rise of Islam-*. Edinburg: Edinburg University Press, 2016.
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Kıraatlere Bakışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 16/1 (Nisan 2016), 59-86.
- Yaşar, Naif. "Taberî'nin Tefsir Usulü". *Din ve Bilim- Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2018), 71-92.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın-ları, 1971.
- Tafsir Tabari. "Search". Erişim 23 Ocak 2023. <https://tafsirtabari.com/>.